

Prof. dr hab. Ryszard Kaczmarek
Uniwersytet Śląski
Wydział Humanistyczny
Instytut Historii
ul. Bankowa 11
40-007 Katowice

KATOWICE, 4.12.2024 r.

Katowice, 4.12.2024 r.
R

Recenzja
w postępowaniu w sprawie nadania stopnia naukowego doktora habilitowanego
w dziedzinie nauk humanistycznych
w dyscyplinie historia
Panu dr. Tomaszowi Ceranowi

1. Obowiązujące przepisy prawa i kryteria oceny

Na podstawie uchwały Rady Dyscypliny Historia Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu z 19 kwietnia 2024 r. o wszczęciu postępowania habilitacyjnego dr. Tomasza Cerana, zostałem powołany jako członek komisji habilitacyjnej do sporządzenia recenzji w sprawie nadania lub odmowy nadania stopnia naukowego doktora habilitowanego nauk humanistycznych w dyscyplinie historia. Postępowanie wszczęto na podstawie przedstawionego dorobku naukowego, w tym monografii naukowej zatytułowanej: *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, wykazanej jako osiągnięcie badawcze wnoszące znaczny wkład w rozwój historii jako wybranej dyscypliny naukowej.

Podstawą prawną oceny osiągnięć naukowych Kandydata ubiegającego się o stopień doktora habilitowanego jest art. 221 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, a w zakresie kryteriów branych pod uwagę przy tej ocenie – art. 219 ust. 1 pkt 1-3 wspomnianej ustawy.

Zgodnie z ustawą prawo o szkolnictwie wyższym i nauce przy wyrażeniu opinii, oprócz ogólnej charakterystyki sylwetki naukowej habilitanta brane są pod uwagę: uzyskanie przez Kandydata stopnia naukowego doktora; wskazanie osiągnięcia naukowego dającego znaczny wkład w rozwój dyscypliny, w przypadku dr. T. Cerana wskazano monografię wydaną przez wydawnictwo znajdujące się na liście oficyn spełniających kryteria ewaluacji jakości działalności naukowej; udokumentowanie istotnej aktywności naukowej realizowanej w więcej niż jednej uczelni lub instytucji naukowej, w szczególności zagranicznej; prowadzenie

R

działalności dydaktycznej, organizatorskiej i popularyzatorskiej w zakresie wybranej dyscypliny.

2. Sylwetka naukowa i kariera zawodowa Habilitanta

Pan dr Tomasz Ceran po ukończeniu szkoły średniej ukończył najpierw w 2007 r. studia magisterskie w Instytucie Stosunków Międzynarodowych na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 2009 r. uzyskał również tytuł magistra w dyscyplinie historia w Instytucie Historii i Archiwistyki Wydziału Nauk Historycznych

Swoją aktywność naukową od tej pory skoncentrował na badaniach historycznych i przygotował pod opieką naukową prof. Jerzego Borejszy dysertację: *Świat idei Jacka Kuronia* (została opublikowana i nagrodzona: *Świat idei Jacka Kuronia*, PIW, Warszawa 2010). Na jej podstawie uzyskał 28 czerwca 2010 r. decyzją Rady Naukowej Wydziału Nauk Historycznych UMK w Toruniu stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie historii.

Pracę w jednostkach naukowych Habilitant rozpoczął po obronie dysertacji w 2010 r. Najpierw był zatrudniony jako pracownik Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy, a od 2016 r. zajął stanowisko najpierw głównego specjalisty, a potem kierownika Referatu Badań Historycznych Delegatury IPN w Bydgoszczy. To ostatnie stanowisko zajmuje do chwili obecnej.

W latach 2021-2022 Pan dr. T. Ceran był także wykładowcą na Wydziale Prawa i Ekonomii UKW w Bydgoszczy.

Pan dr. T. Ceran spełnia ustawą warunki formalne do starania się o stopień naukowy doktora habilitowanego, o który ubiega się po raz pierwszy. Posiada stopień naukowy doktora. Od kilkunastu lat jest zatrudniony jako pracownik naukowy w instytucji naukowej. Złożył wymagany wniosek o wszczęcie postępowania habilitacyjnego do uprawnionej do tego Rady Dyscypliny.

3. Ocena osiągnięcia naukowego, stanowiącego znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny naukowej i będącego przedmiotem postępowania habilitacyjnego

Podstawą do wszczęcia postępowania w sprawie nadania stopnia naukowego doktora habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie historia Pana dr. T. Cyrańskiego jest przedstawienie przez niego, zgodnie z ustawą Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (art. 267 ust. 2 pkt 2 lit. a), monografii naukowej zatytułowanej *Zbrodnia pomorska 1939. Początek*

ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce. Książka została opublikowana w Wydawnictwie Instytutu Pamięci Narodowej (Bydgoszcz-Warszawa 2024), znajdującym się w wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe na poziomie I. Tekst monografii, z poprawnie warsztatowo sporządzonymi przypisami źródłowymi i bibliograficznymi, uzupełniono o: bibliografię oraz indeksy osób i nazw geograficznych.

Habibant w obszernym wstępie starannie zdefiniował założony cel pracy i tezę badawczą oraz metodę jaką zastosował w swoich badaniach. Zamierzał przede wszystkim uzupełnić i uporządkować stan badań naukowych na temat zasięgu eksterminacji ludności polskiej na Pomorzu i Kujawach, a także zweryfikować funkcjonującą w literaturze historycznej tezę, o największej liczbie ofiar zbrodni popełnionych przez Niemców w 1939 r. właśnie w tym regionie. Główne pytanie badawcze zostało przez niego sformułowane następująco: „dlaczego skala terroru niemieckiego na Pomorzu i Kujawach była [jesienią 1939 r.] największa (s.19)”?

Autor podjął badania na obszarze nie pokrywającym się z utworzonym dopiero w trakcie trwającej eksterminacji ludności polskiej okręgiem Rzeszy Niemieckiej: Danzig – Westpreussen. Zawęził swoje poszukiwania do powiatów należących do przedwojennego polskiego województwa pomorskiego. Przekonywująco uzasadnia to zasadniczymi różnicami dotyczącymi charakteru zbrodni wojennych między polskimi terenami okupowanymi a wcielonym do Niemiec obszarem byłego Wolnego Miasta Gdańska. Autor słusznie uznał, że włączenie Gdańska do analizy nie pozwoliłoby na pokazania specyficznego modelu sposobu dokonywania zbrodni na Pomorzu w pierwszych miesiącach wojny (s.22 i n.).

Przedmiotem badań jest „zbrodnia pomorska 1939”. Ponieważ mamy w tym wypadku do czynienia z konstruktem teoretycznym, to Habibant starał się sprecyzować ten kluczowy dla jego rozważań termin. Zaznacza, że w zakresie znaczeniowym tego pojęcia nie mieszczą się wszystkie przejawy niemieckiej polityki okupacyjnej realizowanej od września do grudnia 1939 r. Dr T. Ceran skoncentrował się tylko na eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej. Jak podkreśla we Wstępie, już wcześniej powstał osobny termin na określenie tych wydarzeń. Ludobójstwo dokonane na analizowanym obszarze w 1939 r. potraktowano jako fenomen, pozwalający na potraktowanie wielu indywidualnych faktów historycznych jako jednolitego zjawiska historycznego (s.25).

Na uwagę zasługuje oryginalna metoda zastosowana przez dr. T. Cyrana w podjętej analizie, ponieważ zrezygnował on z bezpośredniego ustalania faktów. Habibant nie ukrywa, że jego celem nie była rekonstrukcja wydarzeń, ale starał się o wprowadzenie w swoich badaniach sterowania. Ujęcia całego fenomenu „zbrodni pomorskiej 1939” w perspektywie

szerokiego procesu historycznego polsko-niemieckiego konfliktu narodowościowego. W tym modelu realizacja planu eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej na Pomorzu w pierwszych miesiącach wojny była skutkiem tego konfliktu. To raczej rzadkie w polskiej historiografii ujęcie metodologiczne pozwoliło Habilitantowi na dostrzeżenie nowych pól badawczych, do tej pory nie dostrzeganych przez historyków zajmujących się tą tematyką.

Praca składa się z ośmiu rozdziałów. Dwa pierwsze poświęcone zostały, zgodnie z przyjętymi założeniami metodologicznymi, pokazaniu w ujęciu historycznym polsko-niemieckiego konfliktu narodowościowego. W rozdziale pierwszym przedstawiono obraz swego rodzaju „świata wyobrażonego”, Pomorza widzianego oczyma Niemców. Autor konsekwentnie buduje na podstawie wybiórczo przywołanych, ale logicznie powiązanych ze sobą faktów historycznych punkt wyjścia dla przeprowadzenia badań źródłowych. Zakłada, że w Niemczech jeszcze przed wybuchem drugiej wojny światowej powszechna już była postawa, którą nazywa antypolonizmem cywilizacyjnym. Ukształtowała się na spuściźnie niemieckiego nacjonalizmu i, zdaniem Autora, ta idea polityczna zdeterminowała wydarzenia jesieni 1939 r. Po odrodzeniu państwa polskiego zdaniem Niemców na Pomorzu nastąpiło załamanie planów germanizacyjnych. O tym szczegółowo pisze Autor w rozdziale drugim, analizując to zarówno w ujęciu politycznym jak i społecznym. W moim przekonaniu nie jest tutaj do końca przekonywujący, dostrzegając tylko kontynuację między wydarzeniami przed i po pierwszej wojnie światowej. Pisze najpierw o tym, że „nie wszyscy pomorscy Niemcy ulegli propagandzie nazistowskiej [a] niektórzy pozostali wierni II RP” (s.126), a już na następnej stronie, bez dywersyfikacji występujących postaw, stwierdza, że rok 1939 „dla Niemców to okres wyzwolenia i odzyskania ich małej ojczyzny” i „Niemcy [...] przekształciły konflikt narodowościowy w wojnę rasową” (s.127). W takim ujęciu poza obserwacją znajdują się wydarzenia, które może pozwoliłyby na pokazanie już przy przyjęciu założenia badawczego bardziej zróżnicowanego spektrum postaw Niemców w 1939 r. Autor od początku konsekwentnie, zgodnie z przyjętym przez siebie założeniem, poszukuje odpowiedzi tylko na pytanie o źródła eksterminacji ludności polskiej na Pomorzu i nie rozwija ani we wnioskowaniu genetycznym, ani w badaniach źródłowych innych wątków. Bada wyłącznie zjawisko nazywane „zbrodnią pomorską 1939”, a więc nie politykę okupacyjną Niemiec na Pomorzu i nie postawy Niemców wobec Polaków na Pomorzu w 1939 r. Powraca do tego wątku dopiero po analizie źródłowej w rozdziale szóstym, pisząc o „innych Niemcach”. Identyfikuje co najmniej pojedyncze przypadki odmiennego zachowania niż współludził w eksterminacji (s.278). Zgodzić się tutaj należy z konstatacją, że nie jesteśmy w stanie ocenić skali tych postaw, wszelkie określenia, którymi się posługujemy są oparte na obserwacjach jednostkowych,

pozwalających na ujęcia jakościowe. Dr. T. Cyran tworzy nawet pewne kategorie takich postaw, nazywanych przez niego „pozytywnymi” lub „innymi” od większości. Dostrzega więc, że generalizowane postaw Niemców w 1939 r., ich redukowanie do antypolonizmu cywilizacyjnego i zaangażowania w eksterminacji narodu polskiego, jest uproszczeniem i uleganiem determinizmowi historycznemu.

Kolejne trzy rozdziały mają charakter analityczny. Pokazują przejawy eksterminacji ludności polskiej na Pomorzu i „mechanizm zbrodni”, od represji i mordów Selbstschutzu poczynając. Autor mógł tutaj wykorzystać wyniki samodzielnie już prowadzonych przez niego badań na ten temat, które podsumował w kilku wcześniejszych publikacjach: „*Im Namen des Führers...*” *Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia Łopatkach w 1939 r.*, Bydgoszcz-Gdańsk 2014; *Volksdeutscher Selbstschutz jako nowe narzędzie polityki okupacyjnej, w: Pomorze pod okupacją niemiecką*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021; *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach*, w: *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939-1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglęta, Warszawa 2021. Osobno potraktował zbrodnie Wehrmachtu i zorganizowane przez nazistowski aparat represji akcje skierowane przeciwko całym grupom społecznym: ludności cywilnej, inteligencji, Żydom i pacjentom w szpitalach psychiatrycznych.

W rozdziale siódmym dr T. Ceran próbuje dokonać bilansu „zbrodni pomorskiej 1939”. Na początku rozdziału pojawia się stwierdzenie, że historycy są zgodni co do oceny zbrodni dokonanych przez Niemców na Pomorzu Gdańskim w 1939 r., jako największych w okupowanej Polsce. Przyznaje jednak, że nie jesteśmy w stanie obecnie ustalić liczby ofiar. Autor podaje kilka dość radykalnie różniących się między sobą szacunków i obliczeń. On sam oblicza liczbę ofiar na nie mniej niż 16 tys. (s.327). Jeżeli nie jesteśmy w stanie dokonać kwantyfikacji opisywanego zjawiska, nie podajemy do tego liczb dla porównania z innymi terenami wcielonymi, to nie mamy podstaw do oceny ilościowej, nawet tylko szacunkowo.

Rozdział ósmy jest pewnego rodzaju epilogiem do analizy źródłowej. Na pewno jest interesujący dla czytelnika. Pokazuje mechanizmy funkcjonujące w ściganiu zbrodniarzy niemieckich po wojnie, ale dla analizy samego zjawiska „zbrodni pomorskiej” nie wnosi wiele. Zawarte w nim wnioski byłyby bardziej użyteczne w momencie ustalaniu wiarygodności źródeł sądowych wykorzystywanych we wcześniejszych rozdziałach.

Oceniając całościowo wyniki badań Habilitanta przedstawione przez niego w monografii należy je uznać za bardzo wartościowe, pokazujące z nowej perspektywy przebieg zbrodni niemieckich w 1939 r. na Pomorzu. Habilitant umieszczając te wydarzenia w znacznie szerszym procesie historycznym stosunków polsko-niemieckich zakłada istnienie planu

niemieckiej eksterminacji i ilustruje tę tezę źródłami pośrednimi. Jak pisze: „w zamierzeniach okupanta niemieckiego zbrodnie pomorska 1939 była fundamentem planu całkowitej i trwałej germanizacji tego terenu” (s.355). Nie ulega wątpliwości, że taki plan istniał dla ziem wcielonych do Rzeszy Niemieckiej. Autor odwołuje się w tej części m.in. do P. Longericha, tyle że ten także pisze o Polsce, nie o fenomenie Pomorza. Zgadzam się jednak z tym, że możemy mówić o fenomenie „zbrodni pomorskiej”, chociaż nie jako wyjątku, a fragmentu eksterminacji narodu polskiego dokonywanego na wszystkich ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej.

Moim zdaniem książka Habilitanta znacznie wykracza poza studium dotyczące dokumentacji zbrodni niemieckich na Pomorzu w 1939 r. Uznanie jej przeze mnie za znaczące osiągnięcie naukowe wynika przede wszystkim z oryginalnego założenia metodologicznego. Postawieniu nowych pytań badawczych i próbie znalezienia dla „zbrodni pomorskiej” miejsca w całokształcie okupacji w Polsce, a nawet szerzej, szukania odpowiedzi na fundamentalne pytanie: jak dalece zbrodnie niemieckie w Polsce w 1939 r. były kontynuacją polsko-niemieckiego konfliktu narodowościowego? Nawet jeżeli niektóre tezy Autora idą tutaj za bardzo daleko i wymagają jeszcze nowych badań, już samo postawienie tych pytań i próba odpowiedzi na nie nie tylko w oparciu o wąski materiał źródłowy, ale także odniesienia się do nadzwyczaj obszernego w tym zakresie stanu badań, pozwoliło wyjść poza ujęcie wyłącznie mikrohistoryczne. Dlatego opracowanie Pana dr. T. Cyrana jest jednym z bardziej interesujących, jakie ukazało się w ostatnich latach na temat okupacji niemieckiej w Polsce. Jest także wyzwaniem dla badaczy innych ziem wcielonych do Rzeszy Niemieckiej w 1939 r., otwiera bowiem nowe pola badawcze, szczególnie w zakresie odpowiedzi na wskazane już poszukiwanie procesów kontynuacji i dyskontynuacji między polsko-niemieckim konfliktem narodowościowym zaostrzającym się od XIX w., a realizacją polityki okupacyjnej przez Niemcy w czasie drugiej wojny światowej.

Monografia Pana dr. Tomasza Cerana z tego powodu stanowi znaczący wkład w stan badań nie tylko nad okupacją niemiecką w Polsce w latach 1939-1945, ale także nad stosunkami polsko-niemieckimi w XIX w. i pierwszej połowie wieku XX.

4. Aktywność naukowa realizowana w więcej niż jednej uczelni, instytucji naukowej, w szczególności zagranicznej.

Oprócz wykazanej przez Habilitanta jako osiągnięcie naukowe monografii naukowej, Kandydat w Autoreferacie i spisie publikacji wykazuje również inne osiągnięcia naukowe.

Opublikował do 2024 r. 6 monografii naukowych, 3 książki, których był redaktorem, 2 wydawnictwa źródłowe i 45 artykułów naukowych. Publikował także zagranicą, w językach angielskim i niemieckim. Czasopisma z listy parametryzacyjnej, w których znalazły się teksty Habilitanta to m.in. prestiżowe: „Acta Poloniae Historica”, „Athenaeum”, „Dzieje Najnowsze”, „International Journal of Historical Archeology”.

Dr T. Ceran brał po doktoracie czynny udział w wielu konferencjach naukowych: 3 konferencjach międzynarodowych zagranicznych, organizowanych przez polskie instytucje i fundacje naukowe; 6 konferencjach międzynarodowych krajowych; 26 konferencjach, które odbyły się w Polsce.

Mimo tak obszernego dorobku naukowego Habilitanta wydaje się, że nie wykorzystuje on w pełni swojego dużego już dzisiaj potencjału naukowego do współpracy z ośrodkami naukowymi zagranicą. Dotychczasowa aktywność naukowa zagranicą jest rezultatem publikacji tekstów i udziału w konferencjach organizowanych przez polskie instytucje naukowe.

Habilitant był po doktoracie uczestnikiem dwóch projektów naukowych realizowanych przez Instytut im W. Pileckiego. Obecnie uczestniczy w kolejnych dwóch projektach, których organizatorami są NPRH i NCN.

Dorobek naukowy Pana dr. T. Cerana pozwala na stwierdzenie, że wykazuje się on, szczególnie od czasu zatrudnienia w pionie naukowym IPN, wzrastającą aktywnością naukową. Potwierdzają to również dane telemetryczne dowodzące wykorzystywania przez innych badaczy jej dorobku. Według podanego w Google Scholar wyników, które w swoim Autoreferacie podaje Habilitant, jest to obecnie 90 cytowań, przy współczynniku IH wynoszącym - 6.

5. Ocena osiągnięć dydaktycznych, organizacyjnych i popularyzujących naukę

Praca w IPN pozwoliła dr. T. Ceranowi na zdobycie znacznego doświadczenia dydaktycznego i popularyzatorskiego w zakresie edukacji pozaszkolnej. Jest autorem materiałów dydaktycznych, prowadził wykłady i warsztaty edukacyjne. Oprócz tego zdobył jednak także praktyczne doświadczenie dydaktyczne w zakresie dydaktyki szkoły wyższej, najpierw w trakcie zajęć ze studentami w ramach Studiów Doktoranckich, a potem na Wydziale Prawa i Ekonomii UKW w Bydgoszczy, gdzie prowadził samodzielnie konwersatorium.

W zakresie popularyzacji nauki IPN stworzył dla niego szansę zebrania doświadczenia w przygotowaniu wystaw naukowych i popularnonaukowych. Publikuje także teksty w czasopiśmie popularnonaukowych i na portalach historycznych. Jest również aktywny w nowoczesnych mediach i w działalności eksperckiej.

Załączona w Autoreferacie dokumentacja dotycząca osiągnięć organizacyjnych pokazuje na jego dużą aktywność i w tym obszarze. Oprócz kierowania już od wielu lat referatem badań historycznych w IPN w Bydgoszczy, zorganizował kilka konferencji naukowych i popularnonaukowych. Zainicjował także wydawanie serii naukowej wydawnictw historycznych IPN w Bydgoszczy.

Wniosek końcowy

Zgodnie z art. 219 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, stopień doktora habilitowanego nadaje się osobie, która: 1) posiada stopień doktora; 2) posiada w dorobku osiągnięcia naukowe stanowiące znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny; 3) wykazuje się istotną aktywnością naukową realizowaną w więcej niż jednej uczelni, instytucji naukowej. W postępowaniu habilitacyjnym Pana dr T. Cerana wszystkie wymienione warunki zostały spełnione. Jego dorobek naukowy w postaci 6 monografii po doktoracie i ponad 40 artykułów naukowych stanowi znaczny wkład w rozwój wybranej dyscypliny naukowej. Tak należy także ocenić jego ostatnią monografię wnoszącą znaczący wkład do polskiej historiografii w zakresie badań na temat okupacji niemieckiej podczas drugiej wojny światowej. Kandydat wykazuje się dużą aktywnością naukową, szczególnie w ostatnich latach, co potwierdza wykaz publikacji i referatów wygłaszanych na krajowych i międzynarodowych konferencjach naukowych.

Po szczegółowej analizie dorobku naukowo-badawczego, dydaktycznego, organizacyjnego i popularyzacyjnego, Pana dr. T. Cerana, oceniam go pozytywnie. Habilitant spełnia kryteria formalne i merytoryczne wymagane w postępowaniu o nadanie stopnia naukowego doktora habilitowanego w dziedzinie nauki humanistycznych w dyscyplinie historia.

Ryszard Kaczmarek

